© 2018 IJSRST | Volume 4 | Issue 7 | Print ISSN: 2395-6011 | Online ISSN: 2395-602X

सीताहरणनाटके मुख्यरस: करुण:

डा.सुनीलकुमार शर्मा
सहायकाचार्य:(स.अ.)शिक्षाशास्त्रविभाग:,
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम् (मा.वि.),
क.जे सोमैया संस्कृतविद्यापीठम्, मुम्बई

शोधालेखसार:– करुणरसस्य आविर्भाव: इष्टवस्तुन: नाशात् अथवा अनिष्टद्रव्यस्य प्राप्तिकारणा् भवति । सर्वेऽपि विषया: प्रायश: सीताहरणनाटके वर्ण्यन्ते । अत: करुणरसदृष्ट्या रामायणस्य यथा वैशिष्ट्यं वर्तते, तथैव सीताहरणनाटकस्यापि वैशिष्ट्यमस्तीति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते ।

मुख्य शब्द– वर्ण:, देवता ,यम:, स्थायिभाव:, शोक:, आलम्बन:, उद्दीपनम्, अनुभावा:, निर्वेद|

सीताहरणनाटके मुख्यरस: 'करुण" एव भवति । सीताहरणमिति नामकरणादेव पत्न्या: अपहरणनादनन्तरं स्वामिन: रामस्य दुर्दशा व्यज्यते । नाट्यकार: रावमहोदय: नाटकेऽस्मिन् बहुधा रामस्य, सीताया:, लक्ष्मणस्य, भरतस्य च वियोगव्यथाम् अवर्णयत् ।

इष्टनाशादनिष्टाप्ते: करुणाख्यो रसो भवेत् ।
धीरै: कपोतवर्णोऽयं कथितो यमदैवत: ।।
शोकोऽत्र स्थायिभाव: स्याच्छोच्यमालम्बनं मतम् ।
तस्य दाहादिकावस्था भवेदुद्दीपनं पुन: ।।
अनुभावा: दैवनिन्दा भूपातक्रन्दितादय: ।
वैवर्ण्योच्छवासिनि:श्वास-स्तम्भ-प्रलपनानि च ।।
निर्वेदमोहापस्मारव्याधिग्लानि-स्मृति-श्रमा: ।
विषादजडतोन्मादचिन्ताद्या: व्याभिचारिण: ।।१

करुणरसस्य आविर्भाव: इष्टवस्तुन: नाशात् अथवा अनिष्टद्रव्यस्य प्राप्तिकारणा् भवति । अस्य वर्ण: कपोतवर्ण:, देवता यम:, स्थायिभाव: शोक:, आलम्बन: विनष्टव्यक्ति:, उद्दीपनम् दाहादिकावस्था, दैवनिन्दन-भूमिपतन- क्रन्दन- वैवर्ण्य-उच्छवास-नि:श्वास-स्तम्भ-प्रलपनादय: अस्य अनुभावा:, निर्वेद-मोहापस्मार-व्याधि-ग्लानि-स्मृति-श्रम-विषाद-जडता-उन्माद-चिन्तादय: अस्य व्यभिचारिभावाश्च सन्ति ।

सीताहरणनाटके सीतापहरणादनन्तरं रामलक्ष्मणयो: करुणवेदना सहृदयैरास्वाद्यते । तत्र द्वितीयाङ्के राम: आश्रमे सीतां न प्राप्य उन्मादीव इतस्तत: तामन्विष्य वदति – 'सीते ! लक्ष्मण ! शून्य इदानीमाश्रम: । भक्षिता सीता राक्षसै: । सीते ! न लभे प्रतिवचनम् । आं ज्ञातम् । सीते ! क्वापि निलीनासि । अलं दारुणेनानेन परिहासेन । असकृदुक्तासि मैवं परिहसितुम् । नितरामुद्विग्नोऽस्मि । अयि कठिने ! प्रार्थये, दर्शयात्मानं झटिति । लक्ष्मण ! नैतावन्मामुपेक्षते सीता । नूनमत्र सा नास्ति । गोदावरीं गच्छ । तत्र पश्य । अथवा त्वमत्र तिष्ठ । अहमेव गत्वा ज्ञास्यामि । न पश्यामि सीतां गोदावरीप्राप्न्ते । सीते क्वासि ? अपि जीवसि ? त्वामपश्यन् उन्मत्तो भवामि । सीते ! सीते ! देहि मे प्रतिवचनम् ।" (इति विलपति राम:)

अत्र इष्टवस्तुन: सीताया: वियोगाजन्यशोक: एव करुणरसत्वेन परिणमति । सीता अत्र आलम्बनविभाव:, सीताया: अपहरणमुद्दीपनम्, रामस्य प्रलपनम्, वैवर्ण्यम्, क्रन्दनमित्यादय: अनुभावा: ; पुनश्च रामस्य उन्माद:, विषाद:, ग्लानि: इत्येते व्यभिचारिभावा: भवन्ति । एतेषां संयोगात् शोकस्थायिभाव: करुणरस: द्योत्यते ।

पुनरपि विजयमुखेन नाट्यकार: श्रीरामचन्द्रस्य करुणचित्रमुपस्थापयति। यथा -

उन्मादीव तरोस्तरुं द्रवति तत्पश्चाद्दरीदृश्यते

आरुह्य द्रुमशेखरास्तदटवीदेशान् मुहुर्वीक्षते।

नैवं क्वापि विलोक्यते जनकजेत्यार्त्या निषीदत्यधो

भ्रतुर्हस्तमथावलम्ब्य विवृतोद्वेगं शनै: रोदिति ।।२

अत्र रामस्य उन्माद:, तरोस्तरुं प्रति गत्वा सीताया: अन्वेषणम्, सीतां क्वापि न सम्प्राप्य अध: निषीदनम्,उद्वेग:, रोदनमित्येतत्सर्वं सहृदयहृदये शोकमेव जनयति। तस्मात् करुणरस एवात्रास्वाद्यते।

एवमेव आरम्भादेव सीताया: विरहव्यथातुर: राम: सर्वं क्लेशं षोढ्वा कालयं यापयति। तत्र तृतीयाङ्के द्वितीयदृश्ये वर्षर्तो: प्राकृतिकशोभावं वर्णयन् रामचन्द्र: सीताया: स्मरणं कृत्वा विलपति। तेनोच्यते – '..... अयमशनिनिपातो येन सर्वं जगद् विदीर्यत इव। वत कथमिदानीं वर्तते सीता कुत्र वा। मां चिन्तयन्ती कथं वा विलपति सीता। मन्येऽयं वृष्टिपातो मम सीतायाश्च परस्परविलापा-श्रुपात एव। आ मध्याह्नं प्रसक्ता अधुना वृष्टि: शान्ता। गगनमनावृतं भानुश्च पुन: प्रकाशते। इत्यादि।"३

पुन: शरदागमनेन व्यथातुर: राम: कथयति – 'अयि लक्ष्मण पश्य शरद्रात्रे: शोभाम्। मेघनिर्मुक्तं गगनं प्रसन्नाश्च दिश:। शरज्ज्योत्स्नया सर्वं जगदाप्लावितमिव दृश्यते। अहो ! सौन्दर्यपरीवाह उडुपते रोदसी आपूरयति। देव्या: शरद्विभावर्या ग्रैवेयकमणय इव विराजन्ते तारा:। नूनमस्यां वेलायां सीताऽपि चन्द्रबिम्बं पश्यन्ती मां चिन्तयन्ती नितान्तं खेदमनुभवति। भो: शशिन् ! अपि पश्यसि मम प्रियाम् ? कुत्रास्ति सा ? अपि कुशलिनी ! किं मे प्रतिवचनं ददासि ? भर्याभिस्ताराभि: परिवृतस्त्वमस्यां रजन्यां सुखमश्शुषे न च मां गणयसि। "४ इत्यादि।

अत्र शोक एव आस्वादाङ्कुररूपेण करुणरसत्वमाप्नोति। एवमेव सीताहरणनाटकस्य द्वितीयाङ्के वालिन: वधादनन्तरं ताराया: विलापोऽपि करुणरसमेव जनयति। तत्र तारा प्रविश्य वदति - 'हा नाथ ! (इति रुदती पादयो: पतति) हा आर्यपुत्र ! कुत्र गतोऽसि ? देहि मे प्रतिवचनम्। जात अङ्गद:! वञ्चितो आर्या रामरूपधारिणा विधिहतकेन। हा आर्यपुत्र ! महार्हशयनोचितस्त्वमुपलाकीर्णायां भूमौ कथं शेषे ?"५ इति।

वालिन: शरीरान्निष्काशितं शरं धृत्वा पुन: सा तारा स्वयमपि मृत्युं वरयितुं रामाय कथयति –

'भो राम ! अनेनैव शरेण मामपि जहि। प्रापय मां मम भर्तु: सकाशम्।

व्याधोऽपि जन्तुमिथुनाद् हत्वैकं निर्घृणो भवेत्।

ततो मामपि हत्वा त्वं भव राम दयायुत:।।

जीविताद् विरक्तास्मि। जहि मां शीघ्रम्।"६ इति।

तारा पते: मरणादनन्तरं जीवितुं नेच्छति। इत्येतत्सर्वं करुणमेव जनयति।

सम्पूर्णं रामायणमपि शोकाकुलं करुणरसप्रधानमेव भवति। आनन्दवर्धनाचार्य: ध्वन्यालोके लिखति –

काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवे: पुरा।

क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगोत्थ: श्लोक: शोकत्वमागत: ।।७

रामायणस्यारम्भ: क्रौञ्चद्वन्द्ववियोगजनितशोकादारब्ध:, सीताया: पातालगमनेन च तस्य समाप्तिर्जाता। अर्थात् करुणादेव रामायणस्यारम्भोऽभूत्, करुणे एव रामायणं समाप्तम्। अत: तत्र मुख्यरस: करुण एवेति विदुषामभिप्राय:। पण्डितरघुनाथप्रसादचतुर्वेदमहोदया: आदिकविश्रीवाल्मीकि-शतके रामायणस्य मुख्यरसप्रसङ्गे एवं भणन्ति -

आनन्दवर्धनाख्योऽयं ध्वनिकाव्यस्य पण्डित:।

मुख्यं रसं च वाल्मीके: करुणं स न्ववेदयत्।।

तेनैव चास्य प्रारम्भ: समाप्तिस्तेन चाभवत्।

करुणस्य प्रधानत्वमुक्तं रामायने तत:।।

आरम्भस्चास्य काव्यस्य क्रौञ्चीवेदनया यथा।

अन्तर्धानञ्च सीताया: करुणोत्पादकं तथा।।८

रामायणस्य करुणरसप्राधान्यं स्वीकृत्य भवभूति:,कालिदास: इत्येते प्रमुखा: कवयोऽपि बहुधा प्रभाविता आसन् । तस्मिन् प्रसङ्गे आदिकविश्रीवाल्मीकिशतके उच्यते चतुर्वेदमहोदयेन -

भवभूतिस्तथा चान्य: कालिदासो महाकवि: ।
रामायणस्य वैशिष्ट्यादधिकं सुप्रभावितौ ।।
उत्तरे रामचरिते करुणो भवभूतिना ।
निबद्ध: श्रेष्ठतां यातो गौणाश्चान्ये रसा: कृता: ।।
तथैव स्वीयकाव्येषु ये बद्धा: कविना रसा: ।
यद्यपि श्रेष्ठतां याता गौणा एव तथैव ते ।।
करुण: स्वेषु काव्येषु तथैव श्रैष्ठ्यमागत: ।
निबद्ध: कालिदासेन यथैव भवभूतिना ।।
इन्दुमत्यै नृपाजस्य विलाप: करुणो महान् ।
पाठकान् स्वीयकाव्यस्य करोति करुणाप्लुतान् ।।
रतेर्विलाप: कामार्थं निबद्ध: कविना तथा ।
अतितप्तमयो यस्या विलापे मार्दवं व्रजेत् ।।
करुणे भवभूतेस्तु पाषाणोऽपि विरोदिति ।
स्वान्तं दलति वज्रास्य वर्णित: कविना तथा ।।
प्राधान्यं करुणस्यात्र स्वीकृतं भवभूतिना ।
निमित्तभेदतश्चान्यान् रसान् भिन्नान् वदन्ति ते ।।
रस: कोऽपि भवेत्काव्ये सफलश्चेन्निबन्धक: ।
तं निबन्धयितुं तत्र श्रेष्ठत्वेन भवेत् क्षम: ।।९

एवं प्रकारेण रामायणस्य मुख्यो रस: करुण एवेति सिद्ध्यति । एतदतिरिच्य रामायणे वीराणां गर्जनम्, जयघोष: दुन्दुभीनां निनादनमित्यादयो विषया: वर्ण्यते । ये खलु वीररसद्योतका: भवन्ति । तत्रोच्यते रघुनाथप्रसादेन -

प्रधानत्वेन काव्येषु रसो वीरो निबद्ध्यते ।
प्रायश: कविभिर्नित्यं तथान्येषु च गौणता ।।
वीराणां गर्जनं यत्र सैनिकानाञ्च तर्जनम् ।
सहैव युद्धघोषेण दुन्दुभीनां निनादनम् ।।
जयघोषश्च वीराणां स्वान्तमुत्साहयेद् यदा ।
ज्ञेय: सुश्रेष्ठरूपेण रसो वीरोऽत्र वर्णित: ।।१०

रामायणस्य प्रथमकाण्डे द्वितीयसर्गे वाल्मीकिमहर्षि: गङ्गाया: समीपे तमसानद्यां स्नातुमगच्छत् । तत्र कश्चन पापनिश्चय: वैरनिलय: व्याध: क्रौञ्चमिथुनादेकं जघान । तं शोणितपरीताङ्गं चेष्टमानं महीतले निहतं पतितं दृष्ट्वा क्रौञ्चस्य भार्या क्रौञ्ची करुणया गिरा रुराव । व्याधेन व्यापादितं तं क्रौञ्चपक्षिणं दृष्ट्वा मुने: हृदयं द्रवितं जातम् । तया करुणानुभूत्या व्याधस्य अधर्मकृत्या च विलपन्तीं क्रौञ्चीं दृष्ट्वा मुने: मुखादपि करुणपूर्णा वाणी नि:सृता । यथा –

मा निषाद प्रतिष्ठां त्वमगत: शाश्वती: समा: ।
यत्क्रौञ्चमिथुनादेकमवधी: काममोहितम् ।।११

एवं रामायणरचनाया: अयमारम्भ: करुणरसादेवाभूत् । तत: दशरथस्य शोक:, कौशल्याशोक:, भरतशोक:, सुमित्रादीनां शोक:, रामस्य वनगमनम्, दशरथस्य वियोग:, सीताया: हरणम्, पुन: लङ्काविजयादनन्तरं सीताया: अग्निपरीक्षा, सीताया: राज्यान्निर्वासनम्, सीताया:

पातालगमनम् इत्यादय: नैके विषया: करुणापूर्णा एव भवन्ति। एतेषां पठनेन अवश्यमेव सहृदयहृदयं विगलितं स्यात्। अरण्यकाण्डे यदा रावण: सीतामपहृत्यानयत्तदा कुटीरे सीतां न सम्प्राप्य रामस्य य: विलाप: अतीवमार्मिकतया वाल्मीकिना चित्रित: अरण्यकाण्डे। केचन श्लोका: अत्र प्रस्तूयन्ते।

यत्नान्मृगयमाणस्तु नाससाद वने प्रियाम्।
शोकरक्तेक्षण: शोकादुन्मत्त इव लक्ष्यते।।
वृक्षाद् वृक्षं प्रधावन् स गिरेश्चाद्रिं नदान्नदीम्।
बभूव विलपन् राम: शोकपङ्कार्णवाप्लुत:।।
अपि कश्चित्त्वया दृष्टा सा कदम्बप्रिया प्रिया।
कदम्ब यदि जानीषे शंस सीतां शुभाननाम्।।
स्निग्धपल्लवसङ्काशा पीतकौशेयवासिनी।
शंसस्व यदि वा दृष्टा बिल्व बिल्वोपमस्तनी।।१२

एवं व्याकुलमानस: राम: अर्जुनवृक्षम्, अशोकवृक्षम्, मृगांश्च उन्मत्त इव सीताया: सङ्केतं पृच्छति। इतस्तत: धावति। पुन: उन्मत्त इव वदति –

तिष्ठ तिष्ठ वरारोहे न तेऽस्ति करुणा मयि।
नात्यर्थं हास्यशीलाऽसि किमर्थं मामुपेक्षसे।।
हा लक्ष्मण ! महाबाहो पश्यसि त्वं प्रियां क्वचित्।
हा प्रिये क्व गता भद्रे हा सीतेति पुन: पुन:।।१३

इत्येवं विलपन् राम: वनाद्वनं परिधावन् क्वचिद् उद्भ्रमते क्वचिच्च विभ्रमते। सीतां कुत्रापि न सम्प्राप्य शोककारणात् चेतनाशून्य: भूमावपि पतति।

एते सर्वेऽपि विषया: प्रायश: सीताहरणनाटके वर्ण्यन्ते। अत: करुणरसदृष्ट्या रामायणस्य यथा वैशिष्ट्यं वर्तते, तथैव सीताहरणनाटकस्यापि वैशिष्ट्यमस्तीति निश्चप्रचं वक्तुं शक्यते।

टिप्पणी (सन्दर्भ)

१) सा.द. - ३/२२२-२२५
२) सी.ह. - २/२
३) तत्रैव - ३/पृ.४७-४८
४) तत्रैव - ३/पृ.४८-४९
५) तत्रैव - २/पृ.४२-४३
६) तत्रैव - २/पृ.४३
७) ध्वन्यालोके
८) आ.क.श्री.वा.श. - ९३-९५
९) आ.क.श्री.वा.श. - ९६-१०५
१०) तत्रैव - १०६-१०८
११) रा.बा.का. - २/९
१२) रा.अ.का.-३५/५-८
१३) तत्रैव - ३५/१३-१४